

MƏKTƏB KİMYA KURSUNUN IX SİNFİNDƏ ŞAĞİRDLƏRDƏ İDRAK FƏALLIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İMKANLARI

G.N. İsmayılova, A. İbişova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Məqalədə məktəb kimya kursunun IX sinfində karbon bəhsinin tədrisində şagirdlərin dərk etmə (idrak) fəallıqlarının inkişaf etdirilməsində kimya eksperimentinin həyata keçirilməsi imkaları və üstün cəhətləri öz əksini tapır. Kimya dərslərində şagirdlərin idrak fəallıqlarının yüksəldilməsinə təsir edən müxtəlif metodlar göstərilmiş, şagirdlərin praktiki fəaliyyətə hazırlanmasında kimyəvi biliklərini dərinləşdirməkdə eksperimentlərin aparılmasının vacibliyi göstərilmişdir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində əsaslı islahatlara başlanılmışdır. Ən aktual və vacib məsələlərdən biri olan təhsilin respublikamızda milli zəmində və Avropa standartlarına uyğun yenidən qurulması təhsil sisteminin qarşısında mühüm bir vəzifə kimi durur.

Bu gün məktəbimizdə yeni təhsil islahatı təhsil alanının (şagirdlərin) kefiyyətli bilik almasına xidmət edir. Təhsillə bağlı son illərdə qəbul edilən normativ hüquqi sənədlərdə əqli, əxlaqi, etik, estetik cəhətdən inkişaf etmiş, fiziki cəhətdən sağlam və həyati bacarıqlara yiyələnmiş şagirdlərin yetişdirilməsi bu gün vacib şərt kimi irəli sürülür. Texnologiyanın sürətlə dəyişdiyi dünyada yaşayırıq. Bu cür dəyişikliklər məktəbli şəxsiyyətinin inkişafına yeni tələblər qoyur. Dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq üçün insanlar zəruri bacarıqlara, çevik təfəkkürə, özünü təkmilləşdirməyə hazır olmalı, öz qabiliyyətini gerçəkləşdirməyə çalışmalıdır. Şagirdlərə bu kefiyyətlər ümumitəhsil məktəblərində aşılır. Müəllimin fəallığı ilə təşkil edilən öyrədici prosesdə şagirdlərə həyati bacarıqlar aşılamaq çətindir. İzahedici - illüstrativ yaddaşa əsaslanan təlim prosesində nəzəri məsələlərin öyrədilməsi üstünlük təşkil edir, dərslərin məzmunu şagirdlərin şəxsi qabiliyyətlərini, fərdi xüsusiyyətlərini ön plana çəkməklə qurulmalıdır. Təlim prosesi şagirdlərin maraq və tələbatlarına, bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətinə uyğun qurulmalı, dərslərdə fəal təlim metodlarının tətbiqinə üstünlük verilməlidir. Ancaq bu yolla şagirdlərə həyat üçün zəruri olan bacarıqlar formalaşdırmaq mümkün olar.

Müasir dövr üçün mühüm və vacib olan vəzifələrin həyata keçirilməsindən ötrü ümumi və politexnik təhsilin inkişaf etdirilməsi, şagirdlərin kimya elminin əsaslarına dərinlən və şüurlu şəkildə yiyələnməsi, dünyagörüşünün formalaşması,

həyata, istehsalata baxışlarının formalaşması, onların praktik həyat üçün hazırlanması lazımdır. Kimya dərslərində əsaslı islahat aparmaq üçün aşağıdakı problemlər həll olunmalıdır.

Kimya tədrisinin prinsipləri, üsulları və müasir didaktik priyomlardan, xüsusilə kimyadan eksperimentlərdən istifadə;

Eksperimentlərdən istifadə etməklə kimya tədrisinin tərbiyə imkanları və onların həyata keçirilməsi;

Kimya dərslərinin maraqlı və yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün eksperimentlərin təşkili və həyata keçirilməsi;

Kimyanın eksperimentlər vasitəsi ilə praktik istiqamətlərinin gücləndirilməsi;

Eksperimentlərdən istifadə etməklə kimya dərslərində şagirdlərin fəallaşdırılması və idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi;

Kimyanın tədrisinin istehsalata əlaqələndirilməsi;

Göstərilənlərin həyata keçirilməsi, şagirdlərin kimyəvi biliyini dərinləşdirmək və genişləndirməklə onların praktiki fəaliyyətə hazırlanması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kimyadan eksperimentlərin təşkili həm istiqaməti, məzmunu, xarakteri, həm də keçirilməsi üsullarına görə kimya dərslərindən əsaslı sürətdə fərqlənir. Şagirdlərin maraqlarına əsaslanaraq eksperimentlər müxtəlif formalarda təşkil olunur və həyata keçirilir. Şagirdlərin kimyadan əldə etdikləri biliklərin çatışmayan cəhətlərini aradan qaldırmaq istiqamətinə deyil, onların öyrəndikləri bilikləri tətbiq etmək bacarığını formaladımağa və idrak qabiliyyətini inkişaf etdirməyə xidmət edir.

Eksperimentləri həyata keçirərkən müəllim fasilator funksiyasını yerinə yetirir. Lazım gəldikdə praktik məşğələ zamanı şagirdlərə düzgün məsləhət verir, onları həyata keçirdikləri laboratoriya işlərində düzgün nəticə çıxarmalarına doğru istiqamətləndirir.

Məqalədə IX sinfin kimya dərslərində nümayiş eksperimentlərinin aparılması prosesində şagirdlərin idrak fəallıqlarının inkişaf etdirilməsinə dair metodik işləmə verilir.

Orta məktəbdə kimya tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini şagirdlərin kimyəvi proseslər və hadisələri dərk etmə fəallıqlarının inkişaf etdirilməsi yolu ilə həll etmək mümkündür. Şagirdlərin idrak fəallığının və dərk etmə fəallığının dərəcəsi müəllimin pedoqoji ustalığının göstəricisidir. Müəllimin vəzifəsi təlim prosesinin bütün komponentlərini (məzmun, vasitə, metod) fənnə marağın tərbiyə olunması və möhkəmləndirilməsinə yönəltməkdir.

Kimya dərslərində şagirdlərin idrak fəallıqlarının yüksəldilməsinə təsir edən müxtəlif metodlar tətbiq olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

Söz metodu: mühazirə, müsahibə, oxu

Əyani metod: təcrübələr, təbii materiallar və təlimin texniki vasitələrindən

istifadə

Praktik metod: laboratoriya işləri və praktik işlər.

Bu metodlardan istifadə şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Orta məktəblərdə kimya fənninin öyrənilməsində tədris materialının əyaniliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də məktəb kimya kursunda kimya eksperimentinin bütün növləri kifayət qədər əhatəli verilmişdir. Kimya eksperimentini şagirdlər icra edərkən müşahidə, analiz, sintez və nəticə çıxarmaq kimi mühüm bacarıqlara yiyələnmiş olurlar.

Əyanilik öyrənilən materialın dərinədən mənimsənilməsinə kömək edir, fənnə marağı artırır, praktik bacarıq və vərdislərin formalaşmasına şərait yaradır. Eksperimentlər şagirdləri yalnız hadisənin özü ilə deyil, həmçinin kimya elminin metodları ilə tanış edir.

Məktəb kimya kursunda eksperiment yalnız tədqiqat metodu, yeni bilik mənbəyi və vasitəsi olmayıb, həm də özünəməxsus öyrənmə obyektidir. Kimya eksperimenti təhsil, tərbiyə və inkişaf kimi mühüm funksiyaları daşıyır. Şagirdlər eksperiment vasitəsilə maddələrin çevrilməsini öyrənirlər. Onlar aktiv dərk etmə fəaliyyətinə qoşulmaqla kimyəvi hadisənin mahiyyətinə nüfuz edərək mənimsənilən materialı sonrakı fəaliyyətlərində istifadə edirdilər. Kimya dərslərində şagirdlərin dərk etmə (idrak) fəallıqlarını inkişaf etdirilməsində nümayiş eksperimenti mühüm rol oynayır. Nümayiş eksperimentini müəllim, laborant və ya hazırlıqlı şagird də apara bilər. Nümayiş təcrübələri zamanı müəllim həmçinin aşağıdakı qaydalara əməl etməlidirlər:

Müəllimin nümayiş zamanı hər hansı bir müvəffəqiyyətsizliyi onu şagirdin gözündən salır.

Nümayiş təcrübələri şagirdlərin qavraya biləcəyi səviyyədə olmalı, düzgün təşkil edilməlidir.

Nisbətən təhlükəli təcrübələr nümayiş etdirilərkən reaksiyaya daxil olan maddələrin miqdarına, təmizliyinə fikir verməli və təhlükəsizlik texnikası qaydalarına əməl olunmalıdır.

Nümayiş təcrübələri şagirdlərin anlama biləcəyi səviyyədə olmalı, şagirdlərə əməli vərdiş aşılanmalı tədqiqatçılığa meyli etmək bacarığı formalaşdırmalıdır.

Laboratoriya məşğələsi və nümayiş təcrübələri şagirdləri tədqiqata, müstəqil çalışmağa və nəticə çıxarmağa alışdırmalıdır.

Nümayiş təcrübələri aşağıdakı hallarda aparılır:

Kimya fənninin tədrisinə başlandığı mərhələdə şagirdlərin müstəqil şəkildə kimyəvi təcrübə aparmaq vərdisləri olmadıqda;

Təcrübənin aparılması mürəkkəb texniki təchizat təşkili və keçirilməsi dəqiqlik tələb etdikdə;

Vaxta və reaktivlərə qənaət etmək tələb olunduqda;

Təcrübədə istifadə olunacaq maddələrlə şagirdlərin işləməsindən əvvəl təhlükəsizlik texnikası ilə tanış olmaq məsləhət görülmədikdə;

Xarici effektivliyinə və inandırıcılığına görə təcrübəni nümayiş etdirməyə üstünlük verildikdə.

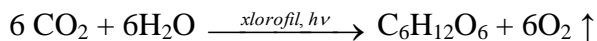
Müəllim şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin genişləndirmək məqsədilə IX sinifdə karbon yarımqrupu mövzusunun tədris edərəkən karbon qazının (CO₂) alınması təcrübəsini əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Bu məqsədlə əvvəlcə lazım olan reaktiv və avadanlıqları hazırlayır. Sinfə karbon qazı (karbon di-oksidi) mövzusu ilə bağlı bir neçə sualla müraciət edir:

- 1) Fotosintez prosesi haqqında nələri bilirsiniz?
- 2) Karbon di-oksidi molekulu quruluşu və karbon atomunun hibridləşmə vəziyyəti haqqında nələri bilirsiniz?
- 3) Karbon qazının fiziki xassələrini necə izah etmək olar?
- 4) Sənayedə karbon di-oksidi təbii minerallardan alınması reaksiya tənlikləri necədir?
- 5) Üzvi maddələrin qıcqırma prosesi zamanı başverən reaksiyanın tənliyini yazma bilirsinizmi ?

Şagirdlər tərəfindən suallar cavablandırılır. Lazım gəldikdə müəllim sualların cavablandırılması mərhələsində nəticələri ümumiləşdirir.

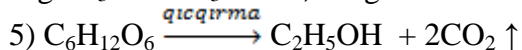
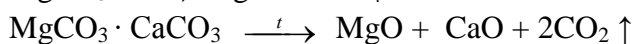
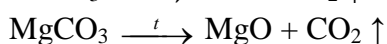
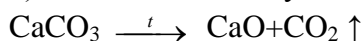
1) Bitkilər karbon qazını udur, təbii katalizatorların (fermentlərin) və günəş şüalarının təsirindən su ilə reaksiyaya daxil olaraq, karbohidratlar əmələ gətirir. Bu fotosintez prosesi adlanır.

2) Karbon di-oksidi molekulu xətti quruluşludur, iki siqma (σ) və 2 pi (π) – rabitəsi var karbon atomu sp-hibridləşmə vəziyyətindədir.

3) CO₂ havadan təqribən 1.5 dəfə ağır, suda nisbətən yaxşı həll olan rəngsiz qazdır.

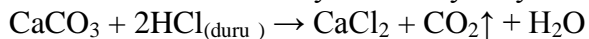
4) Təbii mineralların yüksək temperaturda parçalanması:

Karbon (IV) oksidi alınması və xassələri

Daha sonra müəllim sınaq şüşəsinə bir neçə marmar parçası salıb, üzərinə duru xlorid turşusu tökərək, ağzını qazaparan borusu olan tıxacla bağlayır. Sınaq şüşəsinə ştativin pəncəsinə bərkətdikdən sonra, qazaparan borunun ucunu sınaq şüşəsinə daxil edərək, alınan qazı toplayır və ağzını örtərək sonrakı təcrübələr üçün saxlayır.

Müəllim lövhədə reaksiyanın tənliyini yazır.

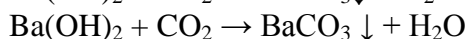
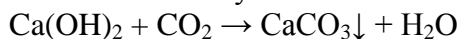
Şagirdlərin bir daha diqqətini cəlb etmək məqsədilə hansı qazın alındığını soruşur.

Növbəti mərhələdə isə alınmış karbon qazının xassəsini öyrənmək məqsədilə təcrübənin davamına keçid alır.

Bu məsələlə karbon qazı ilə doldurulmuş sınaq şüşəsinin ağzını açaraq, ora közərmiş çöp daxil edir. Şagirdlərə nə müşahidə etdiniz deyə müraciət edir. Bu zaman şagirdlər közərmiş çöpün söndüyünü söyləyirlər.

Müəllim karbon qazını daha iki sınaq şüşəsinə toplayır. Sınaq şüşələrindən birinə 3–4 ml əhəng suyu məhlulu $\text{Ca}(\text{OH})_2$, digərinə isə barıt suyu məhlulu

$\text{Ba}(\text{OH})_2$ məhlulu əlavə edir. Nə müşahidə olunduğunu söyləyir. Şagirdlərdən biri reaksiya tənliklərini lövhədə yazır.

Məhlullarda baş verən dəyişikliyin səbəbini və nəticə çıxarmaqları haqqında şagirdlərin cavablarını ümumiləşdirir. Bu təcrübə vasitəsilə karbon qazının təyini haqqında izahatlar edir.

Nəticə çıxarmaları haqqında onlara daha bir neçə sualla müraciət edir:

- Karbon di-oksidi rəngi və iyi varmı?
- İşərisində karbon qazı olan sınaq şüşəsinə daxil edilmiş közərmiş çöp nə üçün söndü?
- Karbon di-oksidi qazının havaya görə sıxlığı neçədir?
- Nə üçün karbon qazını toplayarkən sınaq şüşəsinin ağzını açıq və şaquli vəziyyətdə saxlayırıq?

Şagirdlər sualları cavablandırırlar.

- Karbon di-oksidi rəngsiz, iysiz qazdır.
- Karbon qazı yanğıya kömək etmədiyi üçün yanar çöpü söndürür.
- Karbon qazının havaya görə sıxlığı havanın orta molyar kütləsi təqribən 29 q/mol olduğundan $D(\text{CO}_2) = 44:29 = 1,52$.
- Karbon qazı havadan ağır olduğu üçün qazı toplayarkən sınaq şüşəsinin ağzını açıq vəziyyətdə saxlayırıq.

Şagirdlərdə biliyin möhkəmləndirilməsi və idrak fəallığının formalaşması məqsədilə kimya eksperimentlərinin dərs prosesi zamanı aparılmasında nümayiş eksperimenti mühüm rol oynayır. Nümayiş eksperimenti şagirdlərdə kimya fənninə marağın oyadılması, kimyəvi hadisələrin baş vermə səbəbinin öyrənilməsi, laboratoriyada təhlükəsizlik texnikası qaydalarına əməl olunması, kimyəvi maddələr və s. ilə tanışlıq məqsədilə aparılır.

Nümayiş eksperimenti kimya tədrisində əyaniliyin effektiv vasitəsidir. Belə ki, təcrübənin nümayişi prosesində şagirdlər yalnız maddənin xarici görünüşünü

deyil və nəticə çıxarmağı öyrənirlər.

Mövzunun əsas ideyasının eksperiment vasitəsilə mənimsənilməsi prosesində şagirdlərdə elmi dünyagörüşü inkişaf edir. Kimya dərslərində nümayiş etdirilən eksperimentlərin müşahidəsini sinfin şagirdlərini qruplara bölməklə də təşkil etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. M.M. Abbasov, A.H.Əliyev. Kimya tədrisində müasir təlim texnologiyaları. Kimya məktəbdə N1.Bakı.2009
2. A.Əliyev. X sinifdə kimyanın yeni təlim texnologiyaları ilə tədrisinə dair metodik tövsiyyələr. Kimya məktəbdə 1.(4). Bakı 2013.
3. A.C.Quliyev, O.İ.Süleymanova, A.V.Zülfüqarova. Orta məktəbdə VII sinfin kimya kursunda nümayiş eksperimentlərinin aparılması prosesində şagirdlərin dərk etmə fəallıqlarının inkişaf etdirilməsi. Kimya məktəbdə 2-3 (58-59). Bakı 2017.
4. A.H.Əliyev. Yeni pedaqoji texnologiyalar və kimyanın tədrisində onlardan istifadə metodikası. Mütərcim. Bakı 2008.

Г.Н. Исмаилова, А. Ибишова

**Возможности развития познавательной активности у учеников IX класса
курса школьной химии**

РЕЗЮМЕ

В статье находят свое отображение возможности и положительные черты осуществления химического эксперимента в развитии познавательной активности учащихся в преподавании курса углерода в IX классе курса школьной химии. Указаны различные методы, воздействующие на повышение познавательной активности учащихся на уроках химии, отмечена важность проведения экспериментов для углубления знаний в области химии в процессе подготовки учащихся к практической деятельности.

G.N. Ismayilova, A. Ibishova

**Possibilities of the cognitive activity development in students of IX form studying the
course of school chemistry**

SUMMARY

The article reflects the opportunities and positive features of the chemical experiment in the development of cognitive activity in students when studying the carbon course in the IX year of school chemistry. It was indicated various methods that affect the increase the cognitive activity in students in chemistry lessons and also it was noted the importance of conducting experiments in order to deepen the knowledge in the field of chemistry in the process of preparing.

Açar sözlər: idrak fəallığı, nümayiş təcrübələri, fiziki və kimyəvi xassələr, praktik işlər, reaksiya tənlikləri, kimya eksperimentləri, karbon qazı.

Ключевые слова: познавательная деятельность, демонстрационные эксперименты, физико-химические свойства, практическая работа, уравнение реакций, химические эксперименты, углекислый газ.

Key words: cognitive activity, demonstration experiments, physical and chemical properties, practical work, reaction suggestions, chemical experiments, carbon dioxide.